

MAHİRƏ HÜSEYNOVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynova.mahira@yandex.ru
<https://www.mahirahuseynova.com>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
FEİLLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI
İNTEQRASIYASI

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Açar sözlər: *Ağz sözləri, şivə sözləri, feil, etimologiya*

Key words: oral words, slangs, verbs, etymology

Ключевые слова: диалектные слова, глагол, этимология.

Türk dillərinin dialektləri, şivə sözləri tədqiq olunmağa başladığı gündən indiyədək yazılmış dialektologiya kitablarında və eləcə də ayrı-ayrı elmi-tədqiqat əsərlərində ümumi qrammatik mənasına görə iş, hal- vəziyyət, hərəkət bildirən və morfolojiyanın özəyi, tərkib hesab olunan feillərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyası məsələsinə toxunulmamış və konkret dil faktlarına əsaslanan mülahizələr söylənilməmişdir. Əlbəttə, feil çoxkateqoriyalı bir nitq hissəsidir və türkologiyada bu nitq hissəsinin arxaikləşməsi, lüğəvi məna növləri, quruluşu, təsriflənən və təsriflənməyən formaları, eləcə də növ, inkarlıq, təsirlik və təsirsizlik kimi kateqoriyalarından kifayət qədər bəhs olunsada ayrı-ayrı türk dillərinin dialektlərində onların necə işlənməsi məsələsi müqayisəli şəkildə araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq biz də bu məqaləmizdə ümumtürk dillərinin dialektlərində işlənən feilləri qarşılıqlı inteqrasiya müstəvisində nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirik.

Budamax: Azərbaycan dilinin Şəki dialektində bu feil “*doğramaq, kəsmək*” mənasında işlənir: - *Ağacları budamax lazımdır.* (1, 89) Bu söz Qərbi Azərbaycanın Hamamlı, Kalinino, Vədi, Zəngibasar şivələrində “*döymək, əzişdirmək*”, Kalinino şivəsində isə “*ağacın qurumuş qol-budağını kəsib təmizləmək, ağacın artıq budağını kəsmək*” mənasında çıxış edir. (2, 74) *Budamaq* feili M. Kaşğarinin lüğətində *butakla* şəklində, “*budamaq*” mənasında qeydə alınmışdır: “*ol yığacığ bukakladı = o, ağacı budadı*” (*o, ağacın budaqlarını kəsdi*). (3, 115; 4, 297)

Budamax sözü Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Borçalı, Füzuli, Gədəbəy, Gəncə, Hamamlı, Qax, Qazax, Şəki, Şəmkir, Tovuz Şuşa dialekt və şivələrində “*döymək, vurmaq, əzişdirmək*” (məcazi mənada), Qax şivəsində isə “*parçalayıb yemək, kobud şəkildə yemək, gözünə təpmək*” (məcazi mənada) mənalarında işlənir: -*Ürəyin nə qədər isder Abbas Bəliyi budadı* (Borçalı); - *Qolu ağrıtınca budadı* (Qax); - *Ə, ay insafsız, nə budouson onu?*(Gədəbəy);- *Çox danışma ə, duruf səni buduyaram.* (Hamamlı); - *Ollar bir- birini budadılar* (Tovuz); - *Acığı tutuf uşağı bir yaxşı budadı* (Şəki); - *Bir dəfə tutuf yaxşıca budasaq onu bir də belə şey eləməz* (Ağdam); - *Laf kefi isdiyən budadım onu, bir də qələt eliyif bura gəlməz* (Şuşa); -*Vallah, elə buduyurdu, elə bil, daldan alamanışı keliy.* (Qax) (5, 62)

Azərbaycan diinin dialekt və şivələrində intensiv şəkildə müşahidə olunan **budamax** feili Türkiyə türkcəsində **budamak**, başqırd türkcəsində **botaktardı kisip alıv, botov**, qazax türkcəsində **batav**, qırğız türkcəsində **butö**, özbək türkcəsində **butäklämäk**, tatar türkcəsində **botaklarını kisip ali, botan**, türkmən türkcəsində **püdamak**, uyuğur türkcəsində **putimak**(6, 82-83) fonetik variantlarında işlənir və göründüyü kimi, bu sözün qarşılıqlı inteqrasiyası güclü olmuşdur.

Çalmax: Bu feil Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Cəbrayıl. Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “*süpürmək*” - Çalğını götü həyəti çal (Zəngilan); - *Diyirəm tuğu götür, bir o yən-bu yəni çal* (Şəki),Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində “*oğurlamaq, xəlvəti götürmək*” - Əli bu çalğını nətər çaldısa, xəbərilmədi. (Cəbrayıl); Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Gədəbəy şivələrində “*mayalamaq*” (südü) -*Qaynar çalmanın südü, onda turş olar qatıx* (Gədəbəy); - *Az o südü çal, uşaxlar sər qatıx istiyəcəklər* (Ağdam), Cəbrayıl, Çəmbərək şivələrində “*döymək, vurmaq*” – Əhmət oğlun yaman çaldı büyünnəri (Çəmbərək) (5, 90) mənalarında işlənir.

Mahmud Kaşğari türk dillərində intensiv şəkildə işlənən bu sözü **çaldı** şəklində qeydə almış və “*yərə çalmaq; vurmaq; məğlub etmək*” (4, 127) mənasında izah etmişdir ki, bu anlam Cəbrayıl və Çəmbərək şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən **çalmax** feili çoxmənalıdır və bu çoxmənalılıq ümumtürk dillərində də qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, bu söz Türkiyə türkcəsində **çalmak**, tatar dilinin dialektlərində **çaldırü**, türkmən türkcəsində çilmek (6, 114-115) fonetik variantında və “*oğurlamaq, xəlvəti götürmək*” mənasında işlənir ki, bu anlam da Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, İsmayılı şivələrində işlənən mənə ilə paralellik təşkil edir.

Çığnamaq: Bu söz Azərbaycan dilinin Gəncə, Goranboy, Qazax, Şəmkir, Tovuz, Zaqatala dialekt və şivələrində “*tapdalamaq, ayaqlamaq*” mənasında işlənir: *Sarı torpax gətirif içinə bir az keçi qılı da qatıf çığnayıllar, sonra*

təndir qayırlar (Göranboy); Taxılı təmiz çığnayıflar (Gəncə); Keçəni, yunu palaza püküf çığnullar (Gəncə) (5, 106)

Mahmud Kaşğarının lüğətində bu söz **çığırıttı** şəklindədir və “tapdalamaq” anlamındadır: *ol yerig çıfırıttı = o, yeri tapdatdı, çıfnatdı*, (o, yeri ayaqla tapdaraq sərtləşdirdi) (7, 319).

Çığnamaq sözü Türkiyə türkcəsində *çıfnemek*, uyğur türkcəsində *çaylımək* fonetik variantlarında və “*tapdalamaq*” (*ayaqla*) mənasında işlənir (6, 132-133). Tapdalamaq sözü isə başqırd türkcəsində *tartav*, qazax türkcəsində *tartav*, qırğız türkcəsində *tersö, tartö*, özbək türkcəsində *tepâlâmâk*, tatar türkcəsində *basu*, türkmən türkcəsində *depelemek, basalamak* fonetik variantlarında işlənir (132-133). Qeyd etməliyik ki, rus dilində işlənən *toptat (davıt)* sözü türk dilləri vasitəsilə bu dilə keçmişdir.

Çulğalamaq: Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “*bürümək, basdırmaq*” (5, 112) mənasında işlənən bu feilin əsasında *çul* sözü dayanır: - Qodüşdə qatıx çalıt üstün çulğalamışam (5, 112). E.V.Sevortyan *çulğala* feilindən danışarkən düzgün olaraq göstərir ki, bu feil *çul* isminə (atın, öküzün, dəvənin... belinə salınan əşya) *-cı* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. (8, 240-242) H. Mirzəyev yazır ki, *çulğa, çulğala* feillərinin təsirli olması da, hər şeydən əvvəl söz kökü ilə, *çul* isminin bir alət rolunu oynaması ilə bağlıdır. Müasir dilimizdə *bürümək, örtmək, əhatə etmək* təsirli feilləri ilə çulğamaq feilinin kökündəki mənaya (*çul* sözünün mənasına) nəzər saldıqda aydın olur ki, bu əşya digər bir əşyanı *bürümək, örtmək, basdırmaq* rolunu oynayır. Düzdür, *çulğa // çulğala* feilləri öz əvvəlki konkret mənalardan qismən uzaqlaşmış və daha geniş mənə kəsb etmişdir. Lakin əvvəlki mənə ilə əlaqəni tamamilə kəsməmişdir.

Çulğalamaq feili ilə *çulğamaq* feili arasında mənə cəhətdən o qədər də fərq yoxdur. Lakin *-la* şəkilçisi artırıldıqdan sonra həmin feildə hərəkətin təkrar-təkrar baş verməsi, yəni hərəkətdə təkrarlıq xüsusiyyəti güclənir. Feil düzəldən şəkilçidən sonra ikinci bir feil düzəldən şəkilçi gəldikdə yeni şəkilçi, əsasən, əvvəlki şəkilçinin vəzifəsini yerinə yetirir və artırıldığı feildə ciddi bir mənə dəyişikliyi əmələ gətirmir. O, başlıca olaraq artırıldığı feildə hərəkətin təkrarını, onun intensiv icrasını gücləndirir, əvvəlki şəkilçilər isə (*-ğala* şəkilçisində olduğu kimi) yeni şəkilçi ilə qaynayıb-qarışmağı doğru gedir. Əvvəlki feil düzəldən şəkilçidən sonra, əsasən, o zaman ikinci bir feil düzəldən şəkilçi artırılır ki, əvvəlki şəkilçi get-gedə öz məhsuldarlığını itirir və arxaikləşməyə doğru gedir (9, 130-131).

İstər Azərbaycan dilinin, istərsə də türk dillərinin dialekt və ağızlarında belə leksik vahidlər çoxdur, onların bəzilərinin Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olmasa da, başqa türk dillərində hal-hazırda həmin feillər kök və şəkilçiyə ayrılır və düzəltmə feillər sırasında tədqiq edilir, *çulğalamaq* şivə sözü də bu sıradadır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin Şəki dialektində intensiv şəkildə işlənən *çulğalamaq* feilinin əsasında dayanan *çul* sözü Türkiyə türkcəsində *çul*, özbək türkcəsində *cul*, türkmən türkcəsində *cul*, uyuğur türkcəsində *cul*, qağauz türkcəsində *cul* (c-ç fonetik əvəzlənməsi ilə - M.H) şəkillərində çıxış edir (6, 138-139).

Çuğullamax: Bu feilin əsasında Azərbaycan dilinin Ağcabədi, Basarkeçər, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göyçay, Kəlbəcər, Xanlar, Qazax, Şuşa, Tovuz dialekt və şivələrində “xəbərçi, araqarışdıran” mənasında işlənən *çuğul* sözü dayanır (5, 111). - *Bizdə çuğul adam yoxdu (Tovuz); -Çuğula alağuz adam deyrex (Daşkəsən); -Qurvan yaman çuğul adamdı (Gədəbəy); -O, çox çuğul adamdı (Şuşa); -Çuğul adam munun sözün ona deer, onun sözün muna deer (Xanlar) (5, 111).*

Çuğullamaq feilinin türk dillərindəki işlənmə şəkillərini aşağıdakı sxem əsasında izləyə bilərik:

Dillər	Dialekt söz	Mənası	Şəkilçisi	İşlənmə forması
Azərbaycan dili	<i>çuğullamax</i>	<i>xəbərçi</i>	<i>na // max</i>	<i>çuğullamax</i>
Qırğız dili	<i>çağü</i>	<i>söz taşü</i>	<i>ü // rü</i>	çetkirü
Özbək dili	<i>çakımçılıq</i>	<i>söz tasımak</i>	<i>çı // lık</i>	<i>çakımçılık qılmak</i>
Tatar dili	<i>sağı</i>	<i>söz citkirü</i>	<i>ü</i>	citkiri
Türkmən dili	<i>çuğullamax</i>	<i>yamanlamak</i>	<i>la // mak</i>	<i>çuğullamak</i>

Türkiyə türkcəsinə bu söz inteqrasiya olunmamışdır və həmin söz türk türkcəsində *qammazlamak* formasında işlənir (6, 256).

Çuğullamax sözü Azərbaycan dilinin Şəmkir şivəsində *çuğulçu* şəklində (çuğul + çu), “xəbərçi” mənasında işlənir (5, 112). Bu söz sxemdən də görüldüyü kimi, özbək dilində Şəmkir şivəsində işləndiyi formada və elə məhz bu formada da qarşılıqlı inteqrasiya olunmuşdur.

Çuğullamax feilinin əsasında dayanan *çuğul* sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çoxmənalı leksik vahidlərdən hesab olunur. Belə ki, bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Göyçay, Oğuz, Tovuz şivələrində *çuğul* formasında “divarın düzlüyünü yoxlamaq üçün işlədilən alət” (-*Duvarın küncünü çuğulnan bir ölç, gör ayriliyi varmı?*) (Tovuz); - Ə, *çuğulu ver, difarı yoxluyum.* (Basarkeçər), Basarkeçər şivəsində *çuğullamaq* formasında” *çuğulla* divarın ayriliyini ölçmək, müəyyənləşdirmək (- *Bax, bırda çuğul çuğulladı*) (5, 111-112) mənalarında işlənir.

Varmax: Bu söz “getmək” mənasında Azərbaycan dilinin Qazax, Tovuz, Şamxor dialekt və şivələrində işlənir: - Mən varif gedirəm (Qazax) (1, 97). Mahmud Kaşğarının lüğətində bu söz *bar* formasında, “*varmaq, getmək*” mənasında qeydə alınmışdır (4, 70)

Türk dillərinə *varmax* sözü güclü qarşılıqlı inteqrasiya edilmiş və bunu aşağıdakı sxemdə də görə bilərik:

Dillər	Dialekt forması	Mənası	Qədim forması	İşlənməsi
Azərbaycan dili	<i>varmax</i>	<i>getmək</i>	<i>bar</i>	<i>-max / maq</i>
Türk dili	<i>varmak</i>	<i>getmək</i>	<i>bar</i>	<i>-mak</i>
Qazax dili	<i>barın</i>	<i>barın geduv</i>	<i>bar</i>	<i>-ın</i>
Qırğız dili	-	<i>getü</i>	-	<i>-ü</i>
Özbək dili	<i>bərmək</i>	<i>yetmək</i>	<i>bar</i>	<i>-mək</i>
Türkmən dili	<i>birmak</i>	<i>barın yetmək</i>	<i>bir</i>	<i>-mak // mək</i>
Uyğur dili	<i>bırmak</i>	<i>yətmək</i>	<i>bır</i>	<i>-mak // mək</i>
Qaqauz dili	<i>barmaq</i>	<i>getmək</i>	<i>bar</i>	<i>-maq // mək</i>

Vaysımaq: Azərbaycan dilinin Şamxor şivəsində “ah çəkmək” mənasında işlənir: -Vaysıgmanan iş düzəlməz (1, 96). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *vay* köklü 8 söz qeydə alınmışdır: *vayqara, vayı, vaydaqəvər, vayıs, vayısdıx, vaynaçar, vayhəcəri* və s. Bu sözlərin kökünü “*vay*” leksik vahidi təşkil edir. Vokativdən yaranmış bu söz Türkiyə türkcəsində *vay*, Azərbaycan türkcəsində *vay*, başqırd türkcəsində *vay ay!*, qırğız türkcəsində *öy*, özbək türkcəsində *vay*, tatar türkcəsində *vay ay*, türkmən türkcəsində *vəy*, uyğur türkcəsində *vay* şəkillərində işlənir.

Beləliklə, *vay, bay, day, duy* və s. vokativ sözlər türk dillərinə daha çox inteqrasiya edilmiş, qədim formalarını daha yaxşı mühafizə etmişdir. Qeyd etməliyik ki, *vay* sözünə qoşulan *-ıs, dıx, -n, -rı, -max* şəkilçiləri ayrıca bir mövzunu araşdırmasını tələb edir.

Bulmax: Azərbaycan türkcəsində bu söz az-az işləndiyi halda, Türkiyə türkcəsinin həm ədəbi dilində, həm də dialektlərində intensiv şəkildə işlədilir. Mahmud Kaşğari bu feili *buduk* şəklində qeydə alınmış, “*bulmaq, tapmaq*” mənasında izah etmişdir: *bulduktı: “bulduktı nənq = nəsnə tapıldı” buldukur – buldukmak* (2, 231; 4, 110). Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinə bulmaq feili qarşılıqlı inteqrasiya edilərək işləndiyi halda, istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türkcələrində bu sözün “tapmaq” mənasına üstünlük verilir. Belə ki, “*tapmaq*” feili başqırd türkcəsində *tabıv*, qazax türkcəsində *tavuv*, qırğız türkcəsində *tabu*, özbək türkcəsində *tâpmâk*, tatar

türkcəsində *tabu*, türkmən türkcəsində *tapmak*, uyğur türkcəsində *tapmak* (6, 84-85) fonetik variantlarında işlənir. Bu söz qaçqaz dilində də *tapmak* formasında çıxış edir.

Basdalamax: Azərbaycan ədəbi dilində bu sözün qarşılığı *basmaq*, *tapdalamaq (ayaqla)* feilləridir. *Basdalamax* feili Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Çəmbərək şivələrində *basmaq*, Şuşa şivəsində *tapdalamaq* mənasında işlənir (10, 41): -Əyğimi basdaladı (Ağdam); -İtin quyruğun basdalamasan dönüf səni tutmaz (Bərdə); Doqquz ay burda qar basdıyırıx, üç ay kef çəkirik (Şuşa) (5, 34).

Mahmud Kaşğari lüğətində *basdalamaq* feilinin kök hissəsinin *basdı* sözü olduğu göstərilmiş və *basmaq*, *üstünə çökmək*, *yıxmaq və qamarlamaq* mənasında izah edilmişdir (4, 73). *Basmaq* feili Türkiyə türkcəsində *basmaq*, Azərbaycan türkcəsində *basmaq*, başqırd türkcəsində *basıv* (ayak minin), qazax türkcəsində *badıv*, qırğız türkcəsində *basû*, özbək türkcəsində *bâsmâk*, tatar türkcəsində *basu* (ayak bilân), türkmən türkcəsində *başmaq*, uyğur türkcəsində *bâssimâk* (6, 52-53) fonetik variantlarında işlənir.

Qısdırmaq: Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində bu söz 2 mənada işlənir: -1. *qənaət etmək*; -2. *göstərmək* (2,247). Gəncə şivəsində bu feil “*qənaət etmət*” anlamında çıxış edir: -*Beşcə manıt qısdırif saxlamışam, onu da sana verdim* (1, 143).

Mahmud Kaşğarinin lüğətində bu söz *kısdındı* şəklində qeydə alınmış və “*xəsislik etmək*” mənasında izah edilmişdir: -*ər tavarın qısdındı = adam malını qısdı, xəsislik elədi* (7, 174).

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində mühafizə edilən qısdırmaq feili Türkiyə türkcəsində *kısmak*, Azərbaycan türkcəsində *qısmmaq* (azaltmaq), qazax türkcəsində *kıskarmuv* (azaytım), qırğız türkcəsində *kıskartû* (azaytım), uyğur türkcəsində *kıskartmaq* (azaytım) (6, 480-481) fonetik variantlarında işlənir.

Beləliklə, fonetik, leksik, semantik, morfolofi, sintaktik, üslubi, frazeoloji baxımdan feil türk dillərində və dialektlərində rəngarəng əlamətlərə malik olduğu kimi, etimoloji cəhətdən də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Türk dillərində və dialektlərində feillərin qarşılıqlı inteqrasiyasını bir məqalə həcmində araşdırmaq mümkün deyildir və bu aktual məqalə böyük bir araşdırmanın mövzudur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Elm”, 1964
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, 2011
3. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğiti-it-türk. “Ozan”, Bakı, III cild. 2006
4. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğiti-it-türk. “Ozan”, Bakı, IV cild. 2006

5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cilt, A-L, Ankara, 1999
6. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
7. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğiti-it-türk. "Ozan", Bakı, III cild. 2006
8. Э.В. Севортян Этимологической словарь тюркских языков. М., 1974
9. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007

M.Huseynova

İn Azerbaijani dialects and slangs, verbs and their mutual integration into Turkish languages

Summary

In both the literary languages and dialects of Turkish a large part of the words are verbs and for many years the problem of the integration of this independent speech into the dialects of Turkish languages has become an object of research. Verb is part of multi-language speech and most of the Turkish languages do not have so many categories. In each of the Turkish languages, there are categories such as influence, type, style, denial, time, shape, meaning and quantity and each of these categories is the subject of a major investigation separately.

This article titled "İn Azerbaijani dialects and slangs, verbs and their mutual integration into Turkish languages" is devoted to the etymological features of verbs.

It is possible to clarify a number of controversial issues by exploring this subject in Turkology, which has not yet been studied specifically and extensively.

M.Гусейнова

Интеграция в ражды турецком языке в глаголах и диалектах Азербайджанского языка

Резюме

Большое значение имеет и диалекте понимании турецких языках и многих годах это проблемы занимали место. В диалекте самостоятельном речи а других речах не имеется сколько категория турецких языках каждого глагола имеется совершенный несовершенный вид,

времена, формы, значение, протяжение у каждой категории свой исследовании темы. «В этой интеграция в ражды турецком языке в глаголах и диалектах Азербайджанского языка» говорится этимологи об этимологии глагола.

В тюркологии можно дать объяснению в этом теме, которое инелось спорные вопросы. Статья под названием «В азербайджанских диалектах и сленгах, глаголах и их взаимной интеграции в турецкие языки» посвящена этимологическим особенностям глаголов.

Можно прояснить ряд спорных вопросов, исследуя этот предмет в тюркологии, который еще не был изучен конкретно и широко.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov
Filologiya elmləri doktoru, professor